

**XARAJATLARNI BOSHQARISH TIZIMINING XARAKTERLI
FUNKTSIYASI. UMUMIY XARAJATLARNI BOSHQARISH TIZIMI**

*Xoliqulov Anvar Nematovich – SamISI “Iqtisodiy tahlil va statistika” kafedrası
mudiri, i.f.n., professor*

Iqtisodiy adabiyotda va amaliyotda "xarajatlar" atamasi bilan bir qatorda "xarajatlar", "xarajatlar" kabi iboralar qo'llaniladi. Bundan tashqari, ko'plab mualliflar ularni sinonim sifatida talqin qilishadi va bu uchta tushunchani farq qilmaydi. Shu bilan birga, farqlar mavjud.

Xarajatlar - bu korxonaning moliyaviy resurslarining real yoki taxmin qilingan xarajatlari. Ushbu harflar so'zma-so'z ma'noda moliyaviy resurslarning yalpi harakatini anglatadi va kelajakda daromad olish imkoniyatiga ega bo'lsa, aktivlarga yoki majburiyatlar bilan bog'liq bo'lib, agar bu sodir bo'lmasa va hisobot davrida kompaniyaning taqsimlanmagan foydasi kamaysa.

Xarajatlar - bu ma'lum bir davrda daromad olishning moliyaviy xarajatlari. Xarajatlar kontseptsiyasi allaqachon xarajatlar kontseptsiyasidir: u ma'lum bir davrda faqat aniq to'lovlarni nazarda tutadi. Xarajatlar mahsulot tannarxi va korxonada foydasidan to'lanadigan xarajatlar bilan belgilanadi. Masalan, sayohat xarajatlari, mehmondo'stlik xarajatlari RF Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan me'yorlardan ortiqcha xarajatlar tarkibiga kiradi - foyda hisobiga to'lanadi.

Xarajatlar pul ko'rinishida ma'lum maqsadlar uchun ishlatiladigan resurslar miqdorini tavsiflaydi va ishlab chiqarish tannarxiga aylanadi.

Muayyan davr xarajatlari va ular bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni farqlash uchun biz quyidagilarni ta'kidlaymiz:

joriy yilning xarajatlari, shuningdek, korxonaning bu yilgi xarajatlari;

joriy yilgacha qilingan xarajatlar shu yilning xarajatlariga aylanadi va yil boshida aktivlar ko'rinishida bo'ladi;

joriy yilning xarajatlari kelgusi yillar xarajatlari bo'lishi mumkin va joriy yil oxirida aktivlar sifatida aks ettirilishi mumkin.

Korxonada xarajatlari tushunchasi uchta muhim jihatga asoslanadi.

Xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish va sotishda qancha va qanday mablag 'sarf qilinishini aks ettiruvchi resurslardan foydalanish bilan belgilanadi.

Ishlatilgan resurslar hajmi jismoniy va pul birliklarida ifodalanishi mumkin, ammo iqtisodiy hisob-kitoblarda xarajatlarning pul ifodasi qo'llaniladi.

Xarajatlarni aniqlash har doim aniq maqsadlar, vazifalar bilan bog'liqdir, ya'ni. Pul shaklida ishlatiladigan manbalar miqdori korxonaning ma'lum bir funktsiyasi yoki ishlab chiqarish birligi uchun hisoblanadi.

Rossiya Federatsiyasi Hukumatining 1992 yil 5 avgustdagi 552-sonli qarori bilan korxonaning moliyaviy natijalarini shakllantirishda xarajatlarga kiritilgan mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi aniqlandi.

O'rganilayotgan intizomda menejmentning ob'ekti har xil xilma-xillikdagi korxonaning xarajatlari hisoblanadi.

Xarajat xususiyatlari

1) Dinamiklik. Xarajatlar doimiy harakatda, o'zgarishda. Shunday qilib, bozor biznes sharoitida sotib olingan xom ashyo va materiallar, butlovchi qismlar, energiya tariflari va xizmatlari narxlari doimiy ravishda o'zgarib turadi. Mahsulotlar yangilanmoqda, moddiy va mehnat xarajatlari normalari qayta ko'rib chiqilmoqda, bu ishlab chiqarish tannarxiga va xarajatlar darajasiga ta'sir qiladi. Shu sababli, statistikada xarajatlarni ko'rib chiqish juda o'zboshimchalik bilan va ularning haqiqiy hayotdagi darajasini aks ettirmaydi.

2) Xarajatlarning xilma-xilligi, ularni boshqarishda keng ko'lamli texnik va usullardan foydalanishni talab qiladi. Turli xil xarajatlar ularning tasnifi bilan aniqlanadi, bu, birinchidan, individual xarajatlarning korxonaning iqtisodiy natijalariga ta'sir darajasini aniqlash, ikkinchidan, ma'lum turdagi xarajatlar darajasiga ta'sir qilish imkoniyatini baholash va nihoyat, mahsulotga faqat shu xarajatlar bilan bog'liq bo'lish. uni ishlab chiqarish va sotish uchun zarur bo'lgan narsalar. Shunga o'xshash muhim va qiyin vazifa xarajatlarni ishlab chiqarish bo'linmalariga va korxonaning ayrim faoliyat turlariga to'g'ri taqsimlashdir.

Uchinchi xarajat xususiyati **ularni o'lchashda qiyinchilik**, buxgalteriya hisobi va baholash. O'lchash va buxgalteriya hisobi mutlaqo aniq usullari va xarajatlar yo'q.

To'rtinchi xususiyat - bu iqtisodiy natijaga xarajatlar ta'sirining murakkabligi va nomuvofiqligi. Masalan, ishlab chiqarishning joriy tannarxini kamaytirish orqali korxonada foydasini ko'paytirishingiz mumkin, ammo bu ITI, muhandislik va texnologiyalarga kapital xarajatlarni ko'paytirish orqali ta'minlanadi. Mahsulotlarni ishlab chiqarishdan olinadigan yuqori foyda ko'pincha ularni yo'q qilish xarajatlari va boshqalar tufayli sezilarli darajada kamayadi.

Korxonada xarajatlarni boshqarish quyidagi asosiy vazifalarni hal qilishga mo'ljallangan:

Iqtisodiy ko'rsatkichlarni oshirish omili sifatida xarajatlarni boshqarishning rolini aniqlash;

asosiy boshqaruv funksiyalari uchun xarajatlarni aniqlash;
korxonaning ishlab chiqarish birliklari uchun xarajatlarni hisoblash;
mahsulot birligi uchun zarur xarajatlarni hisoblash;
biznes qarorlarini tanlash va qabul qilishda xarajatlarni baholashga imkon beradigan ma'lumot bazasini tayyorlash;
xarajatlarni o'lchash va nazorat qilishning texnik usullari va vositalarini aniqlash;
ishlab chiqarish jarayonining barcha bosqichlarida va korxonaning barcha ishlab chiqarish bo'linmalarida xarajatlarni kamaytirish uchun zaxiralarni qidirish;
xarajatlarni me'yorlash usullarini tanlash;
korxonada sharoitlariga mos keladigan xarajatlarni boshqarish tizimini tanlash.
Xarajatlarni boshqarish vazifalari har tomonlama ko'rib chiqilishi kerak. Faqatgina ushbu yondashuv o'z samarasini berib, korxonaning iqtisodiy samaradorligini keskin oshirishga yordam beradi.

Xarajatlarni boshqarish xususiyatlari.

Korxonada xarajatlarni boshqarish har qanday ob'ektni boshqarish bilan bog'liq bo'lgan barcha funksiyalarni bajarishni o'z ichiga oladi, ya'ni. echimlarni ishlab chiqish va amalga oshirish, shuningdek ularning bajarilishini nazorat qilish. Xarajatlarni boshqarish funksiyalari boshqaruv tsiklining elementlari orqali amalga oshiriladi: prognozlash va rejalashtirish, tashkil etish, muvofiqlashtirish va tartibga solish, amalga oshirishni faollashtirish va rag'batlantirish, buxgalteriya hisobi va tahlil.

Boshqarish funksiyalarining barcha elementlar uchun to'liq bajarilishi boshqariladigan quyi tizimning (boshqarish ob'ekti) boshqariladigan quyi tizimga (boshqaruv ob'ekti) ta'siri tsiklini tashkil etadi.

Boshqaruv predmetlari xarajatlar - bu korxonada rahbarlari va mutaxassislari va ishlab chiqarish bo'linmalari (ishlab chiqarish, ustaxonalar, bo'limlar va boshqalar). Alohida funksiyalar va xarajatlarni boshqarish elementlari korxonada xodimlari tomonidan bevosita yoki ularning faol ishtirokida amalga oshiriladi. Masalan, dispetcher ishlab chiqarish jarayonini muvofiqlashtirish va tartibga solishga ta'sir qiladi, shuning uchun ishlab chiqarish xarajatlari; buxgalter xarajatlarni hisobga olishni amalga oshiradi va hokazo.

Boshqarish ob'ektlari mahsulotni ishlab chiqarish, ishlab chiqarish, sotish, ishlatish va yo'q qilish xarajatlari.

Korxonada xarajatlarni boshqarish funksiyalarining o'zaro ta'sirining umumiy sxemasi sek.

Xarajatlarni boshqarish o'z-o'zidan maqsad emas, lekin korxonada muayyan iqtisodiy natijaga erishishi, ish samaradorligini oshirish uchun mutlaqo zarurdir.

Xarajatlarni boshqarish funksiyalari ishlab chiqarish bilan bog'liq, ya'ni. ma'lum bir ishlab chiqarish, iqtisodiy, texnik yoki boshqa natijaga erishish uchun avval xarajatlarni qoplashingiz kerak. Shuning uchun xarajatlarni boshqarishning maqsadi korxonaning ko'zlangan natijalariga erishishdir **eng iqtisodiy usulda**.

Prognozlash va xarajatlarni rejalashtirishu istiqbolli (uzoq muddatli rejalashtirish bosqichida) va joriy (qisqa muddatli rejalashtirish bosqichida) ga bo'linadi.

Uzoq muddatli rejalashtirishning maqsadi yangi bozorlarni rivojlantirish, yangi mahsulotlarni ishlab chiqarish va ishlab chiqarishni tashkil qilish, korxonada quvvatini oshirishni kutayotgan xarajatlar to'g'risida ma'lumot tayyorlashdan iborat. Bu marketing tadqiqotlari va ITI, kapital qo'yilmalar xarajatlari bo'lishi mumkin.

Joriy rejalar korxonaning uzoq muddatli maqsadlarini amalga oshirishni belgilaydi.

Agar uzoq muddatli xarajatlarni rejalashtirishning to'g'riligi kichkina bo'lsa va inflyatsiya jarayoni, raqobatchilarning harakati, korxonani iqtisodiy boshqarish sohasidagi davlat siyosati va ba'zan engib bo'lmas kuch ta'sir qilsa, yaqin kelajakdagi ehtiyojlarni aks ettiradigan qisqa muddatli xarajatlarni rejalashtirish yanada aniqroqdir, chunki u yillik, choraklik hisob-kitoblar bilan asoslanadi. .

Tashkilot -samarali xarajatlarni boshqarishning muhim elementi. Bu korxonada xarajatlarni qanday boshqarishini aniqlaydi, ya'ni. buni kim, qaysi vaqtda, qanday ma'lumot va hujjatlardan, qanday usullarda foydalangan holda amalga oshiradi. Xarajat markazlari, ularni bajarish uchun javobgarlik markazlari belgilanadi. Xarajatlarni boshqarish bilan shug'ullanadigan menejerlar va mutaxassislar o'rtasidagi chiziqli va funktsional munosabatlarning ierarxik tizimi ishlab chiqilmoqda, ular korxonaning tashkiliy va ishlab chiqarish tuzilishiga mos kelishi kerak.

Muvofiqlashtirish va xarajatlarni boshqarishhaqiqiy xarajatlarni rejalashtirilgan xarajatlar bilan taqqoslashni, og'ishlarni aniqlashni va ularni bartaraf etish uchun tezkor choralarni ko'rishni o'z ichiga oladi. Agar rejani amalga oshirish shartlari o'zgargan bo'lsa, unda uni amalga oshirish uchun rejalashtirilgan xarajatlar tartibga solinadi. O'z vaqtida muvofiqlashtirish va xarajatlarni boshqarish kompaniyaga o'z faoliyatining rejalashtirilgan iqtisodiy natijalarini amalga oshirishda jiddiy buzilishlarning oldini olishga imkon beradi.

Qayta tiklash va rag'batlantirish ular ishlab chiqarish ishtirokchilariga ta'sir ko'rsatadigan va rejada belgilangan xarajatlarni bajarishga undash va ularni kamaytirish yo'llarini izlashni anglatadi. Bunday harakat yo'nalishini ham moddiy, ham axloqiy omillar undashi mumkin. Muvofiqlik uchun rag'batlantirishni va xarajatlarni tejashni ortiqcha sarf qilganlik uchun jazo bilan almashtirish mumkin

emas. Bunday holda, xodimlar rejalashtirilgan xarajatlar darajasiga e'tiroz bildirish, uni haddan tashqari ko'tarish uchun asosiy kuchni sarflashadi. Shunda korxonaning asosiy maqsadiga erishish - xarajatlarni kamaytirish orqali maksimal foyda olish qiyin vazifa bo'ladi.

Buxgalteriya hisobi To'g'ri iqtisodiy qarorlar qabul qilish uchun ma'lumot tayyorlash uchun xarajatlarni boshqarish elementi sifatida. Masalan, moddiy zaxiralar qiymatini baholaganda, xarajatlar ishlab chiqarish buxgalteriya hisobi bilan belgilanadi va korxonaning haqiqiy natijalari va uning ishlab chiqarish xarajatlari to'g'risidagi ma'lumotlar kompaniya tomonidan ta'minlanadi. buxgalteriya hisobi. Ishlab chiqarish hisobi boshqaruv hisobi tizimiga kiritilgan, bu sizga xarajatlarni boshqarish va ularning maqsadga muvofiqligi to'g'risida qaror qabul qilish imkonini beradi.

Xarajatlar tahlili, boshqarish funktsiyasining ajralmas elementi bo'lib, korxonaning barcha resurslaridan foydalanish samaradorligini baholashga, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish uchun zaxiralarni aniqlashga, rejalarni tayyorlash va xarajatlar sohasida oqilona boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun ma'lumot to'plashga yordam beradi.

Boshqarish funktsiyalar xarajatlarni boshqarish tizimida rejalashtirilgan va haqiqiy xarajatlarni taqqoslab, fikr-mulohazalar taqdim etiladi. Nazoratning samaradorligi ishlab chiqarish sharoitida ob'ektiv o'zgarish tufayli haqiqiy xarajatlarni rejalashtirilganga muvofiqlashtirish yoki rejalarni aniqlashtirishga yo'naltirilgan boshqaruvni tuzatish ishlari bilan belgilanadi.

Demak, xarajatlarni boshqarish bu dinamik jarayon bo'lib, uning maqsadi korxonaning yuqori iqtisodiy natijalariga erishishdir.

1. Mahsulot sotishdan olingan moliyaviy natijalar tahlili.
2. Korxonada moliyaviy faoliyatidan olingan natijalar tahlili.
3. Korxonada soliq to'langunga qadar gi sof foyda ko'rsatkichlarini tahlil qilish.
4. Korxonada rentabilligini ifodalovchi ko'rsatkichlar va ularning tahlili.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. «O'zbekiston — 2030» strategiyasi to'g'risida. –Toshkent. 12.09.2023 yil.
2. Sh.M. Mirziyoev. Tanqidiy taxlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-xar bir raxbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. -Toshkent: O'zbekiston, 2022. -104 b.

3. Pardayev M, Xasanov B., Ispoilov J., Pulatov M., Eshboyev O', Xoliqulov A.N. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O'quv-qo'llanma, T.: CHO'lpon, 2012, 400 bet.
4. Pardayev M.Q., Pardayev O. Xoliqulov A.N., Babanazarova S.A. Raqobatbardoshlikni mustahkamlashda klaster va sinergetik samaradoklik tahlili. O'quv-qo'llanma, Samarqand.: Fan bulog'i nashriyoti uyi, 2022, 256 bet
5. Pardaev M.Q., Xoliqulov A.N., Yahyoyev T.I. Boshqaruv tahlili. O'quv-qo'llanma, Samarqand.: Fan bulog'i nashriyoti uyi, 2022, 256 bet.
6. Xoliqulov A.N., Usmanova D.Q., Raximov X.A. Korxonalarni raqobatbardoshligini baholash. O'quv qo'llanma. Samarqand.: "Turon nashr" nashriyoti, 2021. – 212-bet.
7. Xoliqulov A.N. Turistik korxonalar faoliyati tahlili. O'quv qo'llanma Samarqand.: "STEP-SEL" MCHJ. Nashriyoti, 2024, 314 bet.
8. Xoliqulov A.N., Ibodov K.B. Monopoliyaga qarshi boshqaruv nazariyasi. Darslik, Samarqand.: Fan bulog'i nashriyoti uyi, 2024, 360 bet
9. Xoliqulov A.N. Iqtisodiy tahlil va audit. O'quv qo'llanma Samarqand.: Fan bulog'i nashriyoti uyi, 2023, 209 bet
10. Xoliqulov A.N. Истеъмол бозорида монополияга қарши бошқарув тизимини такомиллаштириш механизмлари. Monografiya. Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: "STEP-SEL" MCHJ. Nashriyoti, 2025 - 190 bet